

Ilustrace k edukaci obratu Zdeňka Heluse

MILAN HEJNÝ

Anotace. *Ilustrovány jsou tři teze prof. Heluse: lidskost, osobnost, edukace obratu. První, třetí, pátá a osmá ilustrace se týká vztahu posluchače pedagogické fakulty, budoucího učitele prvního stupně, k matematice. Druhá ukazuje, jak může náš posluchač testovat vlastní způsobilost k poslání učitele. Čtvrtý příběh popisuje radost učitelky z impulsu k edukaci obratu. Šestý příběh ukazuje bídu, která je důsledkem nedostatku lidskosti. Sedmý příběh je moudrá i usměvná lekce, kterou uštědřila učitelka mateřské školy tatínkovi dítěte.*

Klíčová slova: *Zdeněk Helus, edukace obratu, poslání učitele, vztah k matematice, příběhy učitelů.*

V polovině října 2015 se na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze konala konference na počest životního jubilea prof. Zdeňka Heluse. Jubilant zde přednesl brilantní přednášku pod názvem „Retrospektiva a perspektiva osobnostně orientovaného pojetí výchovy v teorii a praxi“.

Přesná a hluboká analýza současného stavu školy ve společnosti je výzvou adresovanou především komunitě učitelů. Je to výzva k obratu v edukaci. Výzva k práci na sobě, výzva ke kritickému zamyšlení se nad hodnotovým systémem, který vládne naší škole.

Potřebu měnit hodnotovou orientaci naší školy naznačil Z. Helus již před dvaceti lety:

„Osobně jsem přesvědčen, že na prvním místě je zapotřebí uvažovat o dítěti (dospívajícím, mladistvém) jako o adresátovi všeho toho, proč zde učitel a škola jsou;

jako bytosti, o kterou má učitelé a škola primárně a nade všechno jít.“ (Helus, 1996, s. 17).

Školství náleží k sociálním systémům se silnou setrvačností. Ku prospěchu společnosti je to při otřesech, jako byl fašismus nebo komunismus. Gymnaziální studium jsem absolvoval v totalitně řízené společnosti, ale převážná část našich profesorů se řídila hodnotovým systémem, který do nich vložila První republika. V současnosti je ale tato setrvačnost spíše překážkou změn, které jsou potřebné. Z toho plyne, že výzva k obratu edukace stěží může dojít rychlého naplnění. To nám však nesmí brát optimismus. Nesmíme být netrpěliví. Musíme hledat cesty, jak uvádět edukaci obratu v život. Pokusy o změnu shora musí nutně ztroskotat, neboť změnu přesvědčení nelze člověku nařídít. Jako účinná se ukazuje snaha oslovit a povzbudit ty učitele, v jejichž nitru již

dřímá potřeba měnit tradiční řád školy. Potřeba podpořit ty učitele, kteří chtějí zlepšovat vlastní práci a usilovat o – bychom parafrázovali kdysi velice frekventovaný výraz – školu s lidskou tváří. Přípravu učitele prvního stupně se na katedře matematiky snažíme vést v duchu edukace obratu. V interakci s posluchačem jít cestou, kterou ukázal profesor Helus, v didaktické oblasti respektovat konstruktivismus, kterému kolega Kvasz dal jméno genetický.

Cílem tohoto příspěvku je ilustrovat a diskutovat tři teze zmíněné přednášky profesora Zdeňka Heluse: lidskost, osobnost, edukace obratu. Pokusíme se naznačit, jak mohou uvedené teze vstoupit do života učitele, který se snaží svoji práci zlepšovat. V komentáři k páté ilustraci uvádíme, jak uvedené teze mohou učitelé posloužit v hledání cest k nové edukaci.

Ilustrace, které uvádíme, pocházejí ze dvou pramenů. Prvním je archiv příběhů Evy Zapotilové, která v letech 2000–2003 sesbírala a zpracovala více než 300 seminárních prací našich posluchačů učitelství 1. stupně na téma „Sebereflexe postoje k matematice“ (Zapotilová, 2004). Druhým pramenem je autorův archiv příběhů. Z nich některé se odehrály na Slovensku, ale zde jsou uvedeny v češtině.

ILUSTRACE 1 (Z ARCHIVU E. ZAPOTILOVÉ)

„Když se vrátím ke špatné zkušenosti s matematikou, resp. učitelkou matematiky, chtěla bych dodat, že arogantní, povýšená a věčně se vysmívající učitelka

mnohem více ovlivnila, samozřejmě v negativním smyslu, ty, kterým matematika nešla. Její posměšné výstupy, kterými se projevovala snad každou hodinu, neustále srážely tyto žáky a díky nim v nich čím dál víc převládala hrůza z matematiky. Měli strach se na něco zeptat, aby nebyli vystaveni ironickým poznámkám, které je nemilosrdně ponižovaly. Myslím, že právě tato učitelka je pravým důkazem toho, že většina žáků, kteří se bojí matematiky, nemají ve skutečnosti strach z matematiky jako takové, ale z učitele, který si zřejmě mnohdy neuvědomuje, že někomu trvá pochopení příkladu déle, ale že proto ještě nemusí být úplně ztracený případ, kterému nepomůže žádná rada ani pomoc.“

Bolavá vzpomínka autorky nás vede k odsouzení zmíněné učitelky. Asi bychom nechtěli, aby taková učitelka učila naše děti. Cítíme, že takové učitelky bychom neměli pouštět do škol. Ale dá se tomu zabránit? Můžeme vůbec na posluchači poznat, jak se bude chovat ve třídě? Vždyť to, co od něj požadujeme, to, čím jeho pedagogickou způsobilost hodnotíme, je zaměřeno pouze na jeho znalosti, a nikoli na jeho interakční vybavení, na které poukazuje Helus: empatie, ohleduplnost, být žákovi oporou, umět rozvíjet jeho lidskou důstojnost. Učitel, který takové vybavení nemá, bude ubližovat mnoha žákům a ani on sám nebude mít ze svého povolání radost. Co s tím? Může pedagogická fakulta tento problém řešit? Může dát posluchači, budoucímu učitel, možnost poznat sebe sama v interakci se žáky? O tom následující ilustrace.

ILUSTRACE 2

„Je tomu už 40 let co jsem po devět let v Bratislavě učil matematiku v jedné třídě na ZŠ a současně přednášel na fakultě. O sobotách nebo nedělích jsme chodili do okolí města na výlety. Žáků bývalo 15–20 a k tomu tři čtyři posluchači. Vracíme se z výletu. Kolem dvou posluchačů hrozny děcek a jedna posluchačka jde sama. Je smutná. Děti ji neberou. Ptám se jí proč. Neumím se tak odvázat jako oni, nedokážu blbnout, jsem upjatá, zní přesná odpověď. Dá se s tím něco dělat? Snažil jsem se dívce poradit a povzbudit ji. Nebyl jsem úspěšný. Posluchačka ve druhém ročníku přestoupila na vysokou školu ekonomickou. Myslím, že udělala dobře.“

Akademická půda nedává posluchačům možnost poznat sebe sama z hlediska toho učitelského vybavení, které hraje v práci učitele rozhodující roli, z hlediska vztahu k žákům. I praxe, které posluchač absolvuje, jsou řízeny shůry a dávají jen omezený prostor pro spontánní interakci učitel–žák. V mysli žáka při jeho vystoupení je stále přítomna ostražitost směrem k učiteli, v jehož třídě učí. A stává se, že učitel mu do jeho práce vstoupí. To pociťují i někteří posluchači a navrhují, jak tento nedostatek v přípravě budoucích učitelů odstranit.

ILUSTRACE 3

(Z ARCHIVU E. ZAPOTILOVÉ)

„Z našeho profesora na gymnáziu jsme měli od začátku strach. Později jsme zjistili, že za svou přísností schovává ne-

jistotu, myslím, že matematiku příliš neovládal a nebavila ho. Jediné, co jsme při hodinách řešili, byly vzorové příklady z učebnice. Když jsme se zeptali na nějakou jinou úlohu, byl v úzkých a se slovy „takže si doma tuto úlohu promyslete“ nás odbyl. Ovšem jeho silnou stránkou byly definice. Ty ovládal a tvrdě je od nás vyžadoval. Podle jeho představ byla matematika jen spousta definic.“

Popsaný případ není ojedinělý. Profesor, který si odborně není jist sám sebou, omezí výuku na tu část matematiky, kde se cítí bezpečně. Samozřejmě to nejsou matematické myšlenky, ale text učebnice a formálně v jeho paměti uložené vzorce, postupy, věty a definice. Jeho interakce se žáky je pod stálým tlakem strachu z chyby, které by se mohl dopustit, kdyby připustil, aby žáci kladli zvědavé otázky. Tento člověk není schopen ani částečně naplnit byt jedinou ze čtyř charakteristik Helusovy teze „lidskost“. Zahleděn do sebe, nemůže usilovat ani o vcítivost, ani o ohleduplnost. Odborně nemá čím být žákům oporou a permanentní strach nedovoluje jeho mysli napřímit se. Řekneme si, ten člověk neměl promovat. Zde asi žádná pomoc neexistuje. A přesto existuje příběh, který i tomuto učiteli otevírá možnost, jak vstoupit na cestu edukace obratu.

ILUSTRACE 4

Radka učí již osmým rokem, ale točí pouze první a druhý ročník. Na třetí ročník si netroufne – kvůli matematice. Radka vypravuje: „Matylda, kolegyně, která učí čtvrtý ročník, onemocněla a já

musela na tři týdny vzít její třídu. Moje prvňáky si vzala učitelka z mateřinek. Od okamžiku, kdy mi ředitelka tuto změnu ohlásila, mne zachvátil strach. Netušila jsem, že to budou asi nejkrásnější tři týdny mé učitelské kariéry. Se svými obavami jsem se svěřila Matyldě. Ta mi řekla, že se matiky bát nemusím, že to všechno obstarají žáci sami, zejména Fiďo, Kačka a Viki. Ukázala mi, že mám pokračovat od strany 56, od zlomků. Již samo to slovo mne vyděsilo. Pilně jsem se snažila vyřešit všechny úlohy, ale ne vše jsem zvládla a ani u toho, co jsem vyřešila, jsem neměla jistotu. Řekla jsem si „poručeno bohu“ a vstoupila do třídy. Žákům jsem se přiznala, že toto je pro mne nově učivo a že spoléhám na ně, že oni to vše vyřeší, protože jejich paní učitelka je velice chválila. Pak už jsem se pouze dívala, jak to ta děcka skvěle zvládala. Po dvou dnech jsem se odvážila požádat Kačku, aby mi vysvětlila to, čemu jsem nerozuměla. Žáci se pak mohli přerhnut ve snaze vysvětlovat mi matiku. Stačily na to ty tři týdny a já byla jiná učitelka. Žáci mi výrazně pomohli. Strach zmizel. Odstranila jej víra v pro mne dosud neznámý objevitelský potenciál třídy, která s radostí převzala úlohu učit svoji učitelku. Po této zkušenosti se snažím i svoje prvňáky učit tak, jak mne to naučily děti z Matyldiny třídy. Snažím se nemluvit a nechat pracovat je. Dokonce jsme udělali experiment, že Kačka a Viki přišly odučit jednu hodinu matematiky do naší třídy. Setkalo se to s velkým úspěchem. Malé „učitelky“ byly třídou plně respektovány. V jejich počínání jsem viděla,

jak napodobují Matyldu. Zjistila jsem, že i v mé třídě mám silně nadprůměrné žáky.“

Příběh ukazuje, že klíčem ke změně edukačního stylu Radky bylo odstranění strachu. Byly to výjimečné okolnosti. Radka nemusela před žáky dělat ramena a třída, do které přišla, byla vedena konstruktivisticky a vládlo zde dobré sociální klima. Příběh inspiruje zkusit jeho opakování tam, kde jsou k tomu podmínky. Navíc přináší naději i do zdánlivě tragické situace popsané v ilustraci 3. Kdyby se profesorovi z toho příběhu podařilo zbavit se strachu, mohl by i on pomýšlet na edukaci obratu.

ILUSTRACE 5 (Z ARCHIVU E. ZAPOTILOVÉ)

„Tenkrát na gymnáziu jsem poprvé zažívala pocity strachu. Vždy, když se ozvalo zvonění, které ohlásilo hodinu matematiky, seděli jsme všichni v lavicích se zatajeným dechem a očekávali jsme klapání podpatků naší paní učitelky. Její nepřijemný hlas vykládal celou hodinu fakta a definice, které jsme pouze opisovali z tabule a snažili se doma marně látku pochopit. Její výbušná povaha a náš strach z toho, že se opět rozzlobí, až se někdo z nás přihlásí s tím, že látku nepochopil, v celém kolektivu vybudovala odpor k tomuto předmětu. Dnes – s odstupem času – jsem vděčná nejen hodným a kvalitním kantorům, ale poděkovat bych měla i této paní učitelce, která mi do mého nitra vstřípila jistotu, jak jednou určitě nebudu učit a vychovávat děti.“

Zajímavý je závěr příběhu obsahující jedno poznání a jedno předsevzetí. Poznání říká, že díky zkušenosti se špatným učitelem dokáže člověk ocenit učitele dobrého. Dodávám, že vděčnost k dobrým učitelům přichází někdy se značným odstupem času. Přichází v době, když člověk ve svém životě čelí problémům, k překonání kterých se mu dostalo poučení od dobrého učitele před mnoha lety. Typickým příkladem je výchova vlastních dětí v době puberty.

Předsevzetí autorky se týká jejího budoucího působení: „já určitě tak děti vychovávat nebudu“. Je to předsevzetí chvályhodné, leč nepostačující. Samo nestačí k tomu, aby uchránilo autorku od upadnutí do stejné kantorské propasti, do které padla její učitelka. K naplnění předsevzetí je potřeba znát to, co vede učitele do propasti ztráty lidskosti, a znát i to, jak se učitel může takovému „osudu“ bránit. Podkladem k získání potřebných znalostí je poznávání sebe sama prostřednictvím pedagogického deníku nebo občasných videonahrávek vlastních hodin. Tyto materiály opakovaně analyzovat s cílem odhalit příčiny konání žáků i příčiny vlastního konání. Nástrojem analýzy mohou být teze Z. Heluse transformované do otázek: Byla v mé hodině přítomna vcitivost, ohleduplnost, účastná mysl nebo prožitková kvalita vzdělávání? Kdo byl iniciátorem a kdo nositelem této potence? Bylo možné danou situaci z hlediska uvedených hodnot řešit lépe? Jak? Jak v podobné situaci budu reagovat příště?

ILUSTRACE 6

O svých gymnaziálních zážitcích s profesorkou matematiky Martou vypravuje Eva, dnes studenty oblíbená docentka matematicko-fyzikální fakulty: „Až do kvinty nás učil matematiku skvělý profesor. Žel, odešel na odpočinek a od sexty nás učila matematiku mladá profesorka Marta. Nepřístupná, důsledná, vyžadující přesné znalosti vzorců, vět i definic. Chyby žáků trestala známkou a ironií. Pod jejím vedením se z dříve lahodné matematiky stal obávaný předmět. Navíc neuměla věci vysvětlit. Mluvila jako učebnice. Když se některý žák zeptal na něco, čemu nerozumí, Marta přesně zopakovala to, co řekla už dříve. A tak jsem občas spolužákům matiku vysvětlovala já. Co čert nechtěl, na konci sexty jedna holka v přítomnosti profesorky řekla, že matiku pochopí, až když jí to já vysvětlím. Profesorka se urazila. Od septimy nastaly pro mne krušné doby. I když jsem matice dobře rozuměla, vždyť jsem byla i úspěšný řešitel krajského kola matematické olympiády, na jedničku jsem nedosáhla. Nikdo neměl jedničku. Hodin matematiky jsem se bála. Jednou jsem omylem řekla, že sinus je poměr přepony k protilehlé. Chtěla jsem se opravit, ale profesorka mne gestem umlčela. Ke třídě řekla: ‚Teď již vím, odkud někteří z vás ty bludy mají. Od slečny doučovatelky Evy.‘ Slovo ‚doučovatelka‘ ironicky zdůraznila. Měla jsem vztek, ale byla jsem bezmocná. Profesorka v následujících dnech pak ještě několikrát můj chybný výrok připomněla: ‚Podle doučovatelky...‘ Nicméně

maturovala jsem na jedničku. Uplynulo dvacet nebo pětadvacet let. Úspěšně jsem zvládla fakultu, udělala jsem kandidaturu, obhájila habilitaci. Jako čerstvá docentka jsem byla vedoucím katedry pověřena výukou učitelů, kteří se chtějí stát okresními metodiky matematiky. V tomto školení jsem byla pověřena vést a zkoušet kurz algebry: čtyři přednášky a čtyři konzultace k úlohám, které měli uchazeči vypracovat. Ke konci první přednášky jsem najednou mezi účastníky zahlédla profesorku Martu. I když jsem si nebyla zcela jistá, pořádně to mnou zacloumalo. Po přednášce jsem se běžela podívat na seznam účastníků. Ano, Marta na seznamu byla. Řekla jsem o tom manželovi. Radil mi, abych ze své mysli vykořenila myšlenku pomsty, abych se snažila pochopit, co tenkrát Martu vedlo k tak nepřátelskému postoji ke mně. Pochopím-li to, oslabí to ostří pomstychtivosti. Rekl, že obětí té agrese jsem nebyla jen já, ale i sama Marta. A možná ona byla myšlenkou na tu chytrou hezkou a oblíbenou holku deptána více než ta holka, které fandila celá třída. Radil mi, abych za Martou napříště zašla a přátelsky si s ní popovídala. Vzala jsem tuto radu, ale na rozhovor jsem se vůbec netěšila. Nebyla jsem si jistá, zda dokážu utlumit to příkoří, kterému mne vystavila. Cítila jsem, že tenkrát mi nebezpečí hrozilo od ní. Teď mi hrozilo nebezpečí vyvěrající z mého já. Z toho, že nebudu schopna zcela eliminovat bývalou křivdu, že nanačím radost z toho, že se mohu mstít. Naštěstí k rozhovoru nedošlo. Marta se z kurzu odhlásila.“

Počínání Marty odráží všechny čtyři Helusovy poukazy na lidskost. Odráží je negativně. Nevíme, zda profesorku k takovému chování vedl strach, závist, nebo jiná pohnutka. Je možné, že Marta sama zažívala podobné příkoří někdy v minulosti a teď to nelidské chování jen recyklovala. Moudré rady, které dal Evě její manžel, ilustrují všechny čtyři poukazy výše uvedené. Vcítivost znamená pochopení příčin konání toho druhého. Ohleduplnost i v případě, že ten druhý ohleduplný nebyl. Útěchou odstranit pnutí, které bylo do vztahu vloženo. Vystříhat se pomstychtivosti, která nejen toho druhého, ale především mne samého obere o důstojnost.

ILUSTRACE 7

„Pan Malý občas přišel vyzvednout syna ze školky. Pokaždé, když hochu uviděl, oslovil jej stejnou otázkou: ‚Tak jak si dnes zase zlobil?‘ Pani učitelku Janu bylo hochu líto a na tatínka měla zlost. Odhodlávala se mu to říct. Chtěla se jej zeptat, jak byl vychováván on, jaký on měl s otcem vztah. Chtěla mu vysvětlit, že tímto způsobem bere dítěti sebevědomí a do vzájemného vztahu otce a syna vnáší citové nedorozumění. Váhala ale, zda to pan Malý přijme, zda taková domluva něco vylepší. Dlouho o tom přemýšlela a svá slova budoucího rozhovoru všelijak upravovala. Pak ji napadlo lepší řešení. Nic nebude otci vysvětlovat, použije metodu zážitkového vzdělávání. To uskutečnila. Když pan Malý přišel pro syna, vzala ho bokem a přímo se je zepta-

la: „Tak, pane Malý, co jste dnes v práci zvrstal?“ Dovedeme si představit, jak byl pan Malý takovým drzým oslovením zaskočen. Chvilí nevěděl co říct, ale pak pochopil, proč to učitelka řekla. Byla to výživná lekce. Pan Malý pocítil, že učitelka Jana má jeho syna raději než on. Raději v tom smyslu, že mu lépe rozumí. Panu Malému se dostalo lekce o lidskosti. On ji přijal. Projevilo se to i na hochovi, který se stával sdílnějším a mluvil o tom, jak tátovi pomáhá na zahrádce. Kdykoli teď pan Malý přišel do školky pro syna, ten k tátovi běžel a vykládal, co se mu dnes povedlo. Na konci roku přinesl pan Malý učitelce Janě velikou kytku a za lekci poděkoval. Pochlubil se, že se synem společně pracují na zahrádce a že kluk je moc šikovný.“

Zřídlem otcova nevhodného chování byla neschopnost vcítit se do dítěte. On si dokonce neuvědomoval, že se to dá a má dělat. Je možné, že sám byl vychováván stejně a tento edukační vzorec pouze opakoval. Naštěstí byl schopen toto poučení přijmout, pochopit a svoje chování změnit. Zásah učitelky Jany byl přesný a padl na úrodnou půdu. Skvělá ukázka, jak realizovat edukaci obratu.

LITERATURA

- Helus, Z. (1996). Dítě jako zdroj proměn učitelského povolání. In *Hledání učitele. Škola a vzdělávání v proměnách času*. [Sborník k 50. výročí založení Pedagogické fakulty UK.] Praha: Pedagogická fakulta UK, s. 16–25.
- Zapotilová, E. (2004). Sebereflexe – prostředek změny postoje studentů k matematice. M. Hejný, J. Novotná & N. Stehlíková (Eds.), *Dvacet pět kapitol z didaktiky matematiky* (sv. 1, s. 43–61). Praha: Pedagogická fakulta UK.

ILUSTRACE 8 (Z ARCHIVU E. ZAPOTILOVÉ)

„Mé hodiny matematiky na střední škole byly kritické. Měla jsem naučené vzorečky a věděla, do kterého příkladu který dosadit. Tady na VŠ jsem pochopila, že úloha může mít několik řešení a že na to mohu přijít sama. Nikdo mě nedirigoval a připadám si tady svobodně. Mám možnost říct svůj názor a nemusím se stydět, i když je to špatně. Konečně vím, co matematika znamená, a nemusím říkat, že z ní mám strach. Matematika mě začala bavit.“

Poslední ilustrace patří k těm mnoha výpovědím našich posluchaček, které mluví o změně svého postoje k matematice. Budoucí učitelky, které měly možnost zažít zmiňovanou matematiku s lidskou tváří, napřímit vlastní důstojnost a zbavit se komplexu méněcennosti, mají výborné předpoklady nereprodukovat ten způsob výuky matematiky, ve kterém byly vychovávány, ale být aktéry edukace obratu. S radostí konstatujeme, že tento obrat již nachází naplnění v mnoha třídách po celé republice.

Prof. RNDr. Milan Hejný, CSc.,
Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, katedra matematiky a didaktiky matematiky;
e-mail: milan.hejny@pedf.cuni.cz

HEJNÝ, M. Illustrations of the Turnaround Education Theory of Zdeněk Helus

Illustrations are given to illuminate three theses of Prof. Helus: humanity, personality, and turnaround education. The first, third, fifth and eighth illustration concern the attitude of a student at an education faculty, a future primary-school teacher, to mathematics. The second shows how our student can test his own fitness for the vocation of teacher. The fourth story describes a teacher's joy at the impulse given to turnaround education. The sixth story shows the misery that results from a lack of humanity. The seventh story is a wise and humorous lesson given by a kindergarten teacher to the father of a child.

Keywords: *Zdeněk Helus, turnaround education, the vocation of the teacher, relationship to mathematics, stories of teachers.*